

УДК 821.161.2+821.111]-3.091

*ДАРІЯ ХОХЕЛЬ, аспірантка,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка*

ГІПЕРБАТОННІ ЕПІТЕТНІ СТРУКТУРИ В РОМАНІ Г. ПАГУТЯК «СЛУГА З ДОБРОМИЛЯ» ТА КНИЗІ С. КЛАРК «МІСТЕР НОРРЕЛЛ»

У статті розглядаються роль і функції гіпербатонних епітетних структур у текстах, аналізується характер смислових зміщень, які є результатом такої організації структури.

Ключові слова: гіпербатон, епітетна структура, інверсія, С. Кларк, означення, означуване, Г. Пагутяк.

В статье рассматриваются роль и функции гипербатонных эпитетных структур в текстах, анализируется характер смысловых смещений, которые являются результатом такой организации структуры.

Ключевые слова: гипербатон, эпитетная структура, инверсия, С. Кларк, означуемое, означаемое, Г. Пагутяк.

Role and functions of hyperbaton epithet structures in the texts are considered in the article. The character of semantic transpositions that result from such structure organization is analysed.

Key words: definition, defined component, epithet structure, hyperbaton, inversion, S. Clarke, H. Pagutiak.

Дослідження формальних та структурно-синтаксичних особливостей епітета з різних точок зору здійснювали О. Потебня [8], І. Гальперін [2], Л. Турсунова [9], Т. Онопрієнко [6], В. Москвін [4] та ін. Ці вчені розглядали численні типи епітета за різними параметрами: відповідно до частин мови, якими виражено означення й означуване, синтаксичних та кількісних особливостей означення тощо. Але саме відсутність єдиних принципів класифікації є, на нашу думку, основною проблемою. Зокрема, не приділялася належна увага таким архітектонічним особливостям епітета, які мають яскраві ознаки фігуральності, що надає епітетним структурам додаткової естетичної значущості та акцентованості в тексті. Ці зміщення доцільно аналізувати, оскільки епітетна структура розглядається в епітетології як троп і як фігура.

Метою статті є аналіз ролі та функцій в тексті гіпербатонних епітетних структур. Власне, в їх основі лежить гіпербатон — мовна фігура, для якої характерні зміни в прямому порядку слів [11, с. 119]. Гіпербатон є складною фігурою з великою кількістю варіацій, зокрема покомпонентною інверсією окремих частин структури [11, с. 119], наявністю між означуваним і означенням вставної чи вставленої конструкції, позиційне відокремлення граматично пов'язаних слів, яке може призводити до двозначності в трактуванні семантичних зв'язків (особливо актуально для аналітичних мов, де зв'язки в реченні визначаються в першу чергу місцем слів) [15]. В. Москвін зазначає, що гіпербатон використовується регулярно в формуванні епітетних структур, визначаючи його наступним чином: «фігура акцентування, що полягає в роз'єднанні пов'язаних за змістом слів, часто в поєднанні з інверсією та виносом одного зі слів у сильну позицію фрази... Видом цього прийому є затримка епітета» [4, с. 3].

Роль і функції означеної фігури в тексті досліджував Е. Ейїх і дійшов висновку: гіпербатон «створює екзотичний та дещо архаїчний тон» [13, с. 596]. На думку Дж. Горнאלла гіпербатон увиразнює образи, які засновані на змішанні, парадоксі [14, с. 316]. У прозі метрична функція гіпербатона відходить на другий план; його використання визначається акцентуацією структур. Щодо функціонування гіпербатона в прозовому тексті Е. Егеберг висловлюється наступним чи-

ном: «Подібне поводження з мовою утруднює, гальмує читання, примушує читача звертати увагу на саму манеру оповіді, а не тільки на її предмет» [10, с. 34]. Тобто гіпербатон у прозовому тексті дозволяє позиційно акцентувати епітетну структуру та привернути до неї увагу завдяки складності її сприйняття.

У романі «Слуга з Добромиля» єдиною характеристикою прийомної матері Слуги з Добромиля є епітетна структура *«доросла жінка і, здавалось, мудра»* [7, с. 98]. Епітетна структура деталізує не лише образ жінки, а й характеризує ставлення до неї персонажа-оповідача, що підкреслюється модальністю непевності «здавалось». Таким чином, використання гіпербатону створює різносторонність сприйняття епітетної структури в тексті, надає їй певної іронічності.

У наведеному зразку за умови відсутності інверсії та включення до рамки структури модального компоненту семантика відчутно змінюється. «Доросла і, здавалось, мудра жінка» ставить під основний логічний наголос перше означення «доросла», яке не сполучається з дієсловом, що йому передує. Отже, епітет «мудра» не виділяється, і тоді порушується логіка побудови наступної епітетної структури: *«той, хто боїться любити, щоб не втратити, не є мудрим»* [7, с. 98]. Отже, від особливостей архітектонічного поєднання компонентів епітетної структури залежить не лише її семантика, а й контекст.

Оцінна епітетна структура *«дрібна справа і, властиво, не варта уваги»* [7, с. 247] характеризує подорож до родини страченого через протистояння давніх сил Золотої Бджоли та Золотого Дракона ченця. Для майже вічного Слуги з Добромиля смерть людини не є трагедією, але водночас епітетна структура просякнута іронією — ця «дрібна» і «не варта уваги» справа займає всі його думки. Тобто описується не лише власне виражене означуваним явище, а й ставлення до нього персонажа-оповідача, що додає суттєву рису до портрету останнього.

В основі епітетної структури *«якийсь неписаний закон, навіть не вимовлений»* [7, с. 279] лежить поєднання постійного й оказіонального епітетів, які стосуються одного означуваного. Перше означення *«неписаний закон»* є постійним, а друге *«навіть не вимовлений»* є оказіональним. Так останнє означення акцентується завдяки його позиційним особливостям, воно не втрачає зв'язку зі словом «якийсь», яке посилює внутрішню єдність епітетної структури, але виокремлюється інверсією другого компоненту.

Ці епітетні структури будуються за одним із варіантів гіпербатону — покомпонентною інверсією, яка являє собою таке позиційне рішення епітетної структури, за якого відділення одного з означень і його перенесення в позицію після означуваного створює умовну двоспрямовану арку з означень, яка охоплює означуване. Семантичні відносини в такій конструкції виглядають наступним чином:

Особливої уваги це архітектонічне рішення набуває в парних епітетах, оскільки вони мають найміцніший серед усіх дистрибутивних моделей зв'язок між означуваними. Парна семантична валентність означень, які характеризують означуване в різних площинах, але одночасно взаємодоповнюються, зазвичай спрямована взаємно й об'єднує їх в єдиний образ.

Парний епітет з покомпонентною інверсією має внутрішнє тяжіння до протиріччя. Головний логічний наголос припадає на епітет у постпозиції. Таким чином виникає суттєве зміщення акцентуації означень, яке призводить до того, що епітет у сильній позиції сприймається як важливіша характеристика.

Означуване в уривку *«такі криваві руки, до того ж підступні»* [7, с. 222] є синекдохой, яка вказує на князя Романа Мстиславовича. Тобто епітетна структура характеризує образ історичного діяча в тексті. Цій стислій образній характеристиці передує опис злочинів, які Слуга з Добромиля приписує князю. Перше означення в епітетній структурі *«криваві»* узагальнює цей перелік страт, а друге означення, яке завдяки покомпонентній інверсії знаходиться після означуваного, додає нову інформацію «підступні». Отже, його позиційне наголошення викликане не стільки важливістю характеристики, скільки її новизною, що вирізняє епітетну структуру серед інших цього типу, виявлених нами в «Слузі з Добромиля».

У книзі «Містер Норрелл» також присутній ряд парних гіпербатонних епітетних структур,

зокрема наступна: «*a grey sort of light and not at all cheerful*» [12, с. 11] характеризує атмосферу в житлі мага містера Норрелла. Структура знаходиться в кінці речення, що посилює наголос на другому епітеті. Значення гіпербатона посилюється тим, що компонент «*not at all cheerful*» містить категоричне заперечення, яке за логікою мови ставиться на початку фрази. Означуване «*sort of light*» передбачає акумульовану точну «типову» характеристику, яка відрізняє саме цей «вид світла» від усіх інших, що лише посилює образну значимість відділеного означення.

Щодо особливостей ролі епітета в постпозиції загалом Л. Турсунова зазначає наступне: «Постановка прикметника після означуваного слова притягує до нього особу увагу; таким чином, акцентується його значення. Зберігаючи свою атрибутивну функцію, прикметник у постпозиції водночас набуває відтінку предикативності» [9, с. 77]. Вона також стверджує, що завдяки цій зміні характеру зображення розширюються стилістичні можливості означуваного в постпозиції, що власне відбувається в наведеній вище структурі.

Епітетна структура «*a single gentleman and not rich*» [12, с. 6] характеризує соціальний статус містера Сегундуса. Її позиція у вставному підрядному реченні причини визначає її роль в тексті — епітетна структура компактно створює соціальний образ персонажа, який обумовлює його поведінку та його суспільну позицію.

Епітетна структура «*a great nose (quite sharp at the end)*» [12, с. 81] вирізняється графічним оформленням інверсії. У такому випадку інверсоване означення «*(quite sharp at the end)*» поміщене в круглі дужки, що дозволяє розглядати його двояко — як частину парного епітета та уточнення. Така композиція частково визначена складною семантичною структурою речення з великим переліком. Проте завдяки специфіці графічного оформлення інверсоване означення набуває значущості, притягує увагу читача, підпадає під логічний наголос.

Отже, в двох парних гіпербатонних епітетних структурах з «Слуги з Добромиля» присутній відокремлений компонент, який стосується другого означення і надає структурі додаткової модальності. У тексті «Містера Норрелла» таких зразків нами не виявлено, але у двох парних гіпербатонних епітетних структурах інверсоване означення включає заперечення, яке не спрямоване на перше означення.

У досліджуваних текстах присутня лише одна епітетна структура, в основі якої лежить гіпербатон, що відповідає типу епітетних вилок в українському тексті та жодної в англійському. Фрагмент «*не звичайна студня, а соляна*» [7, с. 258] є варіантом традиційної казкової структури «не звичайна річ, а чарівна\золота». Таке перенесення форми сприяє алюзивному зв'язку з традиційним лексичним наповненням, тому означення «чарівна» асоціюється з означенням «соляна». У художньому світі роману соляні шахти є чарівними — сіль із них допомагає зберігати пам'ять і згадувати забуте: «Знає, що від нестачі солі чоловік дуріє і кров його кипить». Ця епітетна структура служить для створення казкового образу солі в тексті.

Нами також розглянуто випадки гіпербатона в ланцюжкових епітетних структурах. У цьому випадку важливо визначити, чому так розподілено інверсовані та не інверсовані компоненти.

У тексті книги «Містер Норрелл» увагу привертає епітетна структура «*a very odd picture, both sinister and a little ridiculous*» [12, с. 248], в якій принцип відділення інверсованих компонентів визначається тим, що вони утворюють пару, яка побудована на іронії. Фактично вона уточнює, яким саме чином картина є «дуже дивною» («*very odd*») — шляхом сполучення двох семантично несумісних рис «зловісна» («*sinister*») та «трохи сміховинна» («*a little ridiculous*»). Схематично структурно-семантичні відносини в цій структурі можна позначити так:

Оскільки «означення 2» і «означення 3» об'єднані в парну конструкцію словом «both» та іронічність епітетної структури в цілому залежить від їх єдності, означуване пов'язане з ними як з єдиним цілим.

Дещо іншою є структура зв'язків в епітетній структурі «*a steady soul, hard working and capable*» [12, с. 194]. Усі три означення пов'язані напряму з означуванним, їх групування визначається виключно їх позицією щодо означуваного. Подібно до попереднього прикладу означення, що

були інверсовані, розширюють і пояснюють перше означення, проте їх взаємний зв'язок є слабшим. Ця епітетна структура характеризує співробітника магазинчика.

У характеристиці співробітника магазинчика присутня епітетна структура «*a sensible man, conscientious, reliable*» [12, с. 182]. Усі три означення знаходяться в однакових семантичних стосунках з означуваним, що, на думку Л. Озерова, не притаманно більшості ланцюжків, оскільки в них здебільшого один епітет визначає функціонування інших [5]. Проте їх розділення означуваним через інверсію дозволяє їм співіснувати та знаходитись в наголошеній позиції.

У тексті С. Кларк розгляду потребують два зразка гіпербатона в позиційному рішенні ланцюжкових епітетних структур з інверсованими означальними прийменниковими конструкціями, що в обох випадках вводяться прийменником «with».

Уривок «*a tall, cheerful, smiling gentleman with a great deal of energy*» [12, с. 6] легко трансформувати в звичайний ланцюжок: «*a tall, cheerful, smiling, energetic gentleman*», проте такі зміни сильно зміщують акценти. У трансформованому нами варіанті «energetic» є рівним за силою логічного наголосу трьом іншим означенням. У тексті позиційне відділення та використання уривку з прийменником посилює акцентуацію саме цієї риси містера Хоніфута. Слід також зазначити, що в цьому ланцюжку змішано характеристики зовнішності («*tall*», «*smiling*») та характеру («*cheerful*», «*with a great deal of energy*»), при чому вони чергуються між собою. Завдяки покомпонентній інверсії означальної прийменникової конструкції риса «*with a great deal of energy*» є визначальною для характеристики персонажа.

Епітетна структура «*a vagabonding, yellow-curtain sort of fellow with a strange disfiguration*» [12, с. 9] характеризує одного з центральних персонажів книги — вуличного мага Вінкулуса. Перше та друге означення вказують на його належність до цілої когорти вуличних чарівників як специфічної соціально-професійної групи. Таким чином перші два означення вказують на належність Вінкулуса до групи людей, а інверсоване означення вирізняє його з їх середовища. Тобто «*with a strange disfiguration*» є унікальною рисою цього персонажа, тому вона знаходиться в акцентованій позиції.

Компаративний характер має епітетна структура «*an unsavoury pair — more criminal than magical*» [12, с. 11]. Друге та третє означення вступають в семантичні стосунки порівняння, пояснюючи перше. Порівняння акцентоване використанням гіпербатона як архітектонічного зміщення епітетної структури.

У «Слузі з Добромиля» тема служіння є однією з ключових: «Ідея «служіння», що закладена у семантиці назви твору, розкривається у тексті як покликання «виправляти заподіяну кривду, пом'якшувати зло». Знайти для цього спосіб і означає «навчитися жити» у світі» [1, с. 133]. Тому епітетна структура, в якій висловлено думку про тих слуг, які не здатні до служіння, знаходиться в сильній позиції — в кінці абзацу. Речення подає її як висновок до міркувань Слуги з Добромиля про природу людей і опирів: «Тому з вас *погані слуги, себелюбні й заздрісні*» [7, с. 91]. Такий контекст дозволяє стверджувати, що уміння служити є однією з найважливіших характеристик для оповідача. Гіпербатон в основі цієї епітетної структури відділяє оцінне означення «*погані*» від пари означень, які пояснюють цю оцінку: «*себелюбні й заздрісні*».

В епітетній структурі «*дивні речі, незрозумілі й страшні*» [7, с. 118] присутнє наростання. Перше означення, відділене означуваним, починає ланцюжок, який завдяки інверсії двох наступних ланок актуалізується. Перше та друге означення є синонімами [3, с. 86], проте при інверсії частини ланцюжка їх було розділено означуваним, а друге пов'язане з означенням «страшні» сполучником «й». Третє означення стилістично належить до ланцюжка, що побудований за принципом наростання, і завершує його.

У художній реальності роману співіснують і взаємодіють люди та фантастичні істоти — опирі. Різниця між ними неодноразово підкреслюється в тексті, зокрема в наступному уривку: «*Але той не був опирем, а звичайним собі чоловіком, вкрай замученим і зломленим, ...*». Форма епітетної структури, яка характеризує Мирона Многогрішного, визначена цим протиставленням: «*звичайним собі чоловіком, вкрай замученим і зломленим*» [7, с. 221]. Означення, яке знаходиться перед означуваним, протиставляється уявленню оповідача про опирів (тобто опирі розглядаються як незвичайні; така побудова контексту дозволяє екстраполювати означення «звичайним» в протилежному значенні як характеристику опирів). Інверсовані означення характеризують стан Мирона Многогрішного. Отже, ця структура сполучає визначення приналежності персонажу до певної групи (людина, а не опир) і його особисту характеристику.

У «Містері Норреллі» є епітетна структура, в якій інверсовано два компоненти, що являють собою одне ціле, об'єднане словом «both». Схожий ефект в епітетній структурі в «Слузі з Добромиля» досягається постановкою перед інверсованими означеннями прислівника «вкрай». Тобто в

обох текстах є зразки, в яких інверсовані означення утворюють пару і вже як одне ціле характеризують означуване, але це досягається різними засобами. Така побудова ускладнює сприйняття тексту, але й дозволяє уточнити перше означення не набором ознак, а інтегрованою картиною.

Розподіл означень стосовно означуваного в наступній епітетній структурі також визначається семантичним групуванням: *«новий, сімнадцятий вік, жахливий і прекрасний»* [7, с. 253]. Друге означення уточнює перше, визначаючи хронологічні рамки подій, а інверсовані означення характеризують власне те, яким він буде. Третє та четверте означення утворюють контрастну пару.

У ряді гіпербатонних епітетних структур означуване розділяє морфологічно неоднорідні компоненти. У наступних двох прикладах можна спостерігати як слідування цьому принципу, так і його порушення: *«великими, недитячими і недорослими очима, не від світа сього»* [7, с. 166], *«молоде обличчя Слуги, гладке й бліде, з делікатними, трохи гострими рисами»* [7, с. 278]. Тому, на нашу думку, в основі покомпонентної інверсії лежить семантичний принцип й умисне зміщення логічного наголосу на найбільш значуще означення.

У першій з наведених епітетних структур інверсовано прийменниковий зворот, який відповідно акцентується. Перші три означення, що знаходяться до означуваного, характеризують безпосередньо його. Інверсоване означення, відділене комою, завершує наступний опис маленької дитини: *«Вона дивилась на Олексія Івановича великими, недитячими і недорослими очима, не від світа сього»* [7, с. 166]. Воно може стосуватися одночасно і очей, і бути дистантним епітетом до означуваного «вона» (дитина), оскільки воно не вказує на означуване родом чи відмінком. Тобто позиціонування означення поєднує два означуваних, що дозволяє розглядати очі як метонімію описуваної дитини (це єдиний опис немовляти в тексті твору). Такий ефект подвійного приєднання означуваних призводить до їх смислового наближення.

Епітетна структура *«античні скульптури, хоч і понищені, але все одно прекрасні»* [7, с. 277] подібна до описаної вище — означення «античні» вказує на приналежність до типу скульптури, а друге та третє означення описують власне об'єкти. Цей ланцюжок включає епітетну вилку, тому схематично взаємозв'язки в структурі варто позначити наступним чином:

Тобто образність цієї епітетної структури ґрунтується на поєднанні в ланцюжку вилки та семантично відмінного від неї означення, розділених за допомогою покомпонентної інверсії.

Отже, архітектонічні зміщення виступають як один із засобів надання означенню семантичної та стилістичної значимості, оскільки вони є акцентованими та знаходяться в сильній позиції тексту. В епітетних структурах, які включають пару означень, інверсується більш значущий компонент; у них частіше зустрічається вставлена конструкція, ніж у ланцюжкових. Їм, в свою чергу, притаманне графічне розділення неоднорідних означень.

Парні гіпербатонні епітетні структури в «Слузі з Добромиля» вносять модальність, спрямовані на вираження ставлення персонажа-оповідача до означуваного, а не лише його ознаки. Таким структурам у «Містері Норреллі» притаманна присутність заперечної частки в інверсованому означенні, але це заперечення не стосується першого означуваного. Таким чином, до характеристики означуваного вноситься семантика протиставлення за відсутності його об'єкту. Текст С. Кларк містить дві ланцюжкові епітетні структури з інверсованими означальними прийменниковими конструкціями, в тексті Г. Пагутяк така модель відсутня. Ланцюжки в українському тексті містять більше компонентів (три чотирикомпонентних ланцюжки), ніж в англійському. Але роль гіпербатонних епітетних структур у тексті в цілому подібна — створення різносторонньої характеристики означуваного з позиційною акцентуацією якоїсь риси.

Функціонування епітетних структур, в основі яких лежить гіпербатон, у прозі визначається їх роллю в структуруванні семантики, акцентуванні одного чи декількох означень. Зміщення логічного наголосу та поєднання в одній епітетній структурі неоднорідних означуваних є засобом увиразнення тексту, короткої та місткої характеристики образу персонажа. Зазначимо, що гіпербатонні епітетні структури тяжіють до описів персонажів, що поєднують характеристики зовнішності та характеру. Тобто вони дозволяють створити формально і семантично різнорідний образ. Такі епі-

тетні структури також зустрічаються в характеристиках абстрактних понять таких як «світло», «закон», «вік», які є центрами відповідних мікротекстів і формально ускладнені їх характеристики концентрують на них увагу читача.

ЛІТЕРАТУРА:

- Артюх А. В. Проза Галини Пагутяк: герметичність як домінанта індивідуального стилю : Дис.на здобуття наук. ступеню канд. філол. наук: спец. 10.01.01 / Альона Віталіївна Артюх. — К., 2009. — 188 с.
- Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. — М. : Издательство литературы на иностранных языках, 1958. — 460 с.
- Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. — Київ : Українська книга, 2000. — 480 с.
- Москвин В.П. Эпитет как предмет теоретического осмысления [Электронный ресурс] / В.П. Москвин // Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». — 2011 — №4 (14). — С. 1—5. — Режим доступа к журн. : www.grani.vspu.ru
- Озеров Л. Ода эпитету / Лев Озеров // Вопросы литературы. — 1972. — № 4. — С. 135—163.
- Онопрієнко Т. М. Епітет у системі тропів сучасної англійської мови (Семантика. Структура. Прагматика) : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Онопрієнко Тетяна Миколаївна ; [Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна]. — Х. : [б. в.], 2002. — 19 с.
- Пагутяк Г. Слуга з Добромила / Галина Пагутяк. — К. : ПП «Дуліби», 2010. — 336 с.
- Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня; [сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. Б. Муратов]. — М. : Высшая школа, 1990. — 342 с.
- Турсунова Л. А. К проблеме классификации эпитетов / Л. А. Турсунова // Сб. научн. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. Вопросы романо-германской филологии / отв. ред. А. В. Кунин. — М., 1974. — Вып. 75. — С. 67—87.
- Эгеберг Э. От симфоний к романам: проза «Серебряного Голубя» Андрея Белого / Э. Эгеберг // Полярный вестник. — № 9. — 2006. — С. 30—36.
- Baldick C. The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms / C. Baldick. — Oxford : Oxford University Press, 2001. — 280 p.
- Clarke S. Jonathan Strange and Mr. Norrell / Susanna Clarke. — London : Bloomsbury, 2+009. — 1007 p.
- Еітх Е. National Ties and Metonymic Imagery : The Epistle as Used by Nicolás Guillén / E. Eeith // The Modern Language Review. — Vol. 97. — № 3 (Jul., 2002). — 2002. — P. 592—601.
- Gornall J. F. G. The Poetry of Wit: Góngora Reconsidered / J. F. G. Gornall // The Modern Language Review. — Vol. 75. — № 2 (Apr., 1980). — 1980. — P. 311—321.
- Smith J. G. Mystery of rhetoric unveiled // J. G. Smith. — London : George Everfden, 1657. — 272 p.